

запопадлива боротьба, яку він повів з російськими елементами на Україні”²¹. Козацькому канцеляристу вдалося створити багатогранний і цікавий портрет гетьмана, який “з повним розумінням справи, збагаченим недавнім гірким досвідом, намагається оборонити перед замахами автономне становище України в цілій тодішній повноті від “пунктів” Богдана Хмельницького аж до “малоросійського нарѣчія” і “малоросійського стиля” включно”²². Отже, “Краткий журнал о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола” є цінним джерелом з історії Лівобережної України 20-х рр. XVIII ст., а зібрані в ньому матеріали заслуговують на широке використання в наукових студіях.

Джерела та література:

1. Краткий журнал о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола. 3 февр. – 6 сент. 1728. – VIII, 162/80 // Институт рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського. – 64 арк.
2. Цит. за: Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – К.: Час, 1993. – С.258.
3. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – Авгсбург, 1948. – С.61.
4. Краткий журнал о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола. 3 февр. – 6 сент. 1728 / / Судиенко М. И. Метериалы для отечественной истории. – К., 1853. – Т. I.- С. 14. Далі, посилаючись на це видання, в тексті в дужках вказуватимемо номер сторінки.
5. Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного Совета, 1726 – 1730 гг. // Сборник Императорского русского исторического общества. – СПб., 1889. – Т. 69. – С. 12.
6. Див.: Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710 – 1730 рр. // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку – К., 1930. - С. 4.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Статьи гетмана Данилы Апостола // Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842.- Т. 3.- С. 373.
11. Грушевська О. З історії кріпацтва в XVIII в. на Гетьманщині // Історико-географічний збірник. – К., 1928. – Т. 2. – С. 147.
12. Цит. за: Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. 3. – С. 407.
13. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 393.
14. Джиджора І. Матеріяли Московського “Архива Министерства Юстиции” до історії гетьманщини // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. – К., 1930. – С. 131.
15. Крупницький Б. Цит. праця. – С. 71.
16. Дорошенко Д. І. Цит. праця. – С. 413.
17. Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710 – 1730 рр. // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. – К., 1930. – С. 57.
18. Лохвицкий исторический сборник. Издание лохвицкого уездного земства. – К., 1906. – С. 298 – 299, нотатка 2.
19. Крупницький Б. Цит. праця. – С. 159.
20. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) // Киевская старина. – 1895. - №7. – С. 142.
21. Крупницький Б. Цит. праця.- С. 182.
22. Джиджора І. Матеріяли Московського “Архива Министерства Юстиции” до історії гетьманщини // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. – К., 1930. – С. 131.

Петро Пуриг

●

ПРО УКРАЇНСЬКУ ШЛЯХТУ В XVII СТОЛІТТІ

Надзвичайно важливою подією як у вітчизняній, так і світовій історії була Визвольна війна середини XVII ст. [1], під час якої на боротьбу за козацькі «вольності» піднялися представники різних народностей та верств народу України [2]. Серед них помітне місце належало українській шляхті, існування якої в різні періоди вітчизняного історичного процесу засвідчують джерела.

Однак трапилось так, що багато вчених не помітили цього унікального явища, феномену, поставили під сумнів навіть саме поняття «українська шляхта». Так, наприклад, на думку польського дослідника Яна Станіслава Бистрона, «шляхтич

був завжди поляком» [3]. Французький вчений Даніель Бовуа в книзі «Шляхтич, кріпак і ревізор» хоч і зазначає, що на початку XVII ст. багато землевласників визнали українське походження [4], але поряд із тим нічого не говорить про українську шляхту. У праці «Битва за землю в Україні 1863-1914» він не заперечує існування останньої [5], проте обмежується при цьому лише періодом до Хмельниччини. Погоджуються з цим вітчизняні історики Я. Дашкевич [6], О. Карліна [7], Д. Сосновська [8], А. Портнов [9]. Факт існування української шляхти до Хмельниччини значною мірою підтверджує відома дослідниця Н. Яковенко [10].

Складніше виглядає проблема української шляхти після Визвольної війни. Незважаючи на те, що думку про її відсутність у цей час заперечили ще В.Б. Антонович [11] і М.С. Грушевський [12], ця соціальна верства залишилась «непоміченою» в історіографії [13]. В. Балушок ставить справедливе запитання: «Куди поділася після Хмельниччини вельми чисельна українська шляхта; як могло статися, що вона (зокрема, в працях багатьох істориків) ніби випарувалася – практично майже без сліду?» [14].

Таким чином, проблема української шляхти є досить актуальною в історичній науці. Для з'ясування певних її моментів у пригоді стане регіональний аспект дослідження. Саме завдяки шляхті виник український «регіоналізм», тобто протиставлена централізаторським тяжінням корпоративна солідарність та супутня ідеологія еліти певних територій, поєднані спільними привілеями, інституціями, правничою системою і т.д. На Чернігівщині, зокрема, формування такого явища відбувалось у другій половині 1630-х – на початку 1640-х років [15].

Польська історична школа в особі Є. Ключовського, А. Камінського та інших вчених, як слушно зауважив Даніель Бовуа в останній книзі своєї «малої української трилогії» «Російська влада та польська шляхта в Україні 1793-1830», котра нещодавно побачила світ в Україні, «до крайності розширила ідею єдності та громадянської й парламентської рівності шляхти» [16].

Дослідники А. Липський і Є. Опалинський [17] стверджують, що представники польської, литовської та руської (тобто української) шляхти мали однакове пристосування до політичної системи Речі Посполитої. Остання формувалася протягом декількох століть і в кінцевому рахунку привела до появи інтегрованого шляхетського суспільства, «шляхетського народу» із загальними традиціями й історичною свідомістю. Однак це зовсім не означає, що українська шляхта, будучи носієм політичної свідомості «шляхетського народу», мала тотожність із польською та литовською шляхтою у сфері політичних відносин. Українська шляхта вбачала в моделі політичної системи Речі Посполитої ідеал, що відповідав її уявленню про свободу і станові вольності. Однак реалії життя далеко не завжди узгоджувались і збігалися із бажаннями.

Часто політика Речі Посполитої на підкорених нею українських землях була спрямована на обмеження політичних прав і свобод шляхти, яка населяла ці землі, у порівнянні з коронною, тобто шляхтою власне Речі Посполитої. У процесі переборення українською шляхтою подібних життєвих колізій визрівала необхідність її політико-правової регіональної солідарності.

Провідною тенденцією політичних орієнтацій українського шляхетства було відстоювання ним політико-правового режиму свого регіону, політичної рівноправності українських і коронних воєводств. Наприклад, в інструкції послам Волинського воєводства на вальний сейм від 13 червня 1641 р. ставилось питання про статус чернігівської каштелянії, яку польська влада, на відміну від коронних каштеляній, розглядала як партикулярну, а не генеральну, в чому репрезентанти української шляхти вбачали дискримінацію українських воєводств і порушення традиційних політичних прав «руського народу».

Вплив на політичну орієнтацію української шляхти мали певні особливості геополітичного становища регіонів України. Зумовлена вона була й специфікою процесів соціального порядку в українському суспільстві. Для шляхти, яка мешкала

в тому чи іншому регіоні, однаково актуальними були всі події, що відбувалися на його території й призводили до його ущемлення. І це, як справедливо зазначає П.М. Сас, «викликало посилену політичну заангажованість української шляхти питаннями оборони» [18].

Вторгнення на українські землі польських магнатів і шляхти вело за собою гоніння й на місцеве шляхетство. Так, наприклад, лоївські та любецькі зем'яни Величковські, Зарецькі, Злоби, Заровські, Масловичі та інші були позбавлені в 1643 р. шляхетства [19]. Посилився наступ на земельні права української шляхти. У багатьох її представників земля просто-напросто була відібрана [20].

І справедливо зазначив В. Липинський, «всі ці скривджені в своїх правах дрібні землевласники масово кинулись до повстання проти старост і магнатів, яке підняв ... Хмельницький» [21].

Своєрідний регіональний патріотизм репрезентантів української шляхти знаходив яскраве втілення і у відстоюванні православ'я – важливого атрибуту способу життя більшості української й білоруської шляхти, що визначав належність її до «старожитнього народу руського» [22]. Воно безпосередньо зв'язувало «шляхетний народ» України з «руським народом» і об'єднувало їх саме тоді, коли йшла мова «про задоволення конфесійних прав православного населення інкорпорованих українських земель» [23].

Серед факторів «руської» політичної орієнтації української шляхти важливе місце належить території проживання, усвідомленню спільності походження, мови, звичаїв, батьківщини. На основі цих факторів шляхта України вважала себе представником «руського народу», поняття якого в значенні політичної категорії зводилось в основному до значення широкої віросповідальної спільноти, яка заселяла територію України й Білорусі [24].

Не дивно, що з початком Визвольної війни проти Речі Посполитої до повстанців примкнули й представники православного шляхетства, багато яких загинуло, як зазначав В. Липинський, саме в боротьбі «за віру православну» [25].

Насамперед «поторопилась пристать к казачеству» православна шляхта на Чернігівщині [26], де спроба Речі Посполитої перетворити край на моноконфесійний шляхом підтримки римо-католицьких церковних структур не лише не увінчалася будь-яким успіхом, а обернулася «реваншем православ'я» [27].

Передусім це проявилось у тому, що понад 50 відсотків шляхтичів-землевласників регіону були православного віросповідання, і він був втягнутий у процеси «модернізації» патріотизму українських воеводств [28].

Тож 1648 р. до війська Богдана Хмельницького вступив представник землевласницького роду Чернігівщини Осип Бороздна, який раніше за неявку на королівський суд був підданий баніції – вигнанню за межі країни. Перейшли до повстанців також члени відомого ще з XVI ст. багатого землевласницького роду Сіверщини – Рубці [29]. З самого початку війни в козацьке військо вступили шляхтичі Хмелевські. Один із них у винагороду був призначений стародубським хорунжим. Так само вчинили шляхтичі Случановські, Полулях. Останнього в 1650 р. було призначено на посаду полкового стародубського сотника. Залишився на Чернігівщині й шляхтич Юрій Бакуринський. Всі його брати під час повстання втекли в Польщу, він же вступив на службу до Війська Запорозького. До повстанців приєднався і його батько Микола Бакуринський – «відомий перед повстанням жовнір військ Речі Посполитої» [30]. Джерела свідчать про допомогу повстанцям й інших представників чернігівської шляхти. «Прислуги» «з початку звикл отправовав в войску нашом запорожском Олифер Радченко». «... Конную отправовал в войску службу» Лукаш Носачович [31]. Колишній польський комендант Старого Бихова шляхтич Павло Ярмолтовський виявив «зичливість ... в подданю ... фортеци биховской ...» [32]. В універсалі, виданому Богданом Хмельницьким 31 березня 1656 р., відмічалися заслуги в службі гетьману шляхти Любецького повіту, насамперед С. Унучка й А. Красковського: «Прихилних и зичливых щире войску запорожскому всю шляхту повету любецкого, а меновите Саву Унучка, сотника любецкого, и Артема Красковского из всею шляхтою

тамошнею, в которые, от початку войны шире служачи у войску запорожском, в кождих потребах добре ставают и за веру православную бьются ...» [33].

Любецький шляхтич Іван Красковський у 1649-1651 рр. був писарем Чернігівського полку [34]. На службі в Чернігівському й Ніжинському полках перебували Антоновичі, Борецькі, Величковські, Вербицькі, Даничі, Ждановичі, Завадцькі, Зарецькі, Карнацькі, Красовські, Лепицькі, Мартиновичі, Пироцькі, Радиминські, Тарасовичі, Тупицькі, Юшкевичі. Козаками стали Богуші, Бивалкевичі, Бурдюки, Ворошильські, Злоби, Козлевичі, Орловські, Селицькі, Семаковичі. Серед повстанців були Пузики, Мишуки, а також представники багатьох інших шляхетських родин [35].

Є підстави стверджувати, що активну участь у Визвольній війні брала саме любецька шляхта, більшість якої становили дрібні бояри й зем'яни, котрі мали спільні соціально-економічні інтереси з козацтвом і виступали за «вольності козацькі» [36].

Про підтримку гетьманом православної шляхти свідчить те, що в другій половині XVII ст., коли відбувався перерозподіл земельної власності [37], він підтвердив її права на маєтності. Так, в універсалі Богдана Хмельницького Лаврентію Бороздні від 2 вересня 1656 р. [38] зазначалося, що він одержить у володіння свою попередню власність: «села Горск [39], Ключи, Куршиновичи, Жолведи, остров Тарасовский и Заджеверский, селище Медведово, пустош Бутовское, деревня Ярцово, селище Заничи, Бахаевское, так же во Мглинской волости селище Тростянское і селище Роцининское, селище Роевское над річкою Білогошею, село Кгарцево з млином, деревню Хоромное, пустош Борознина, так же і пляц з будованем в місті Стародубовском ... маєтност его власною в повіті Стародубском будучую», щоб Бороздна «спокойне тоєї маєтности заживал» [40].

Спеціальним оборонним універсалом (від 3 вересня 1656 р.) гетьман суворо забороняв стягати будь-які податки й брати підводи в селах, що входили до складу володінь Л. Бороздни: «Аби в селі Ключов, Горску і Х[оромном] і в Куршиновичах жадное кривди, шарпанини і перенагабання ніхто так з старшини і черни Войска Запорозкого мимоездом і подездом чинити не важилися, ані теж найменших екзацій, поборов і подвод брати не домишлялся» [41].

Згідно з гетьманським універсалом від 4 вересня 1656 р. «маєтности їх власніі в повіті Стародубскому будучіі» отримали «в посессію» також Михайло й Ілля Рубці: «села Курознова, Раженічи, із млином, село Бобки, Чернооков, Брахлов з отчинами до тих сел здавна належачими, то єсть Ляхов Ключ, Головскую і Стровскую і Ковбасовскую з селищами Полховом і Стобки зо всіми до них приналежностями» [42].

Аналогічно за Юрієм Бакуринським Богдан Хмельницький закріпив 26 червня 1656 р. на знак «вірние і радительние служби ... в Войску Запорозжском» «села Великия Віс, Осняки, Ріпки, Гусинка, Буянки і Слободка ... з дубровами, борами», що раніше його батько купив у панів Біялтів і Пероцьких і був відповідно їх власником [43].

Село Постовбиці «его власное, зо всіми грунтами і приналежностями, до того селища принадлежащими» одержав тоді ж Оліфер Радченко [44]. Універсал від 24 червня 1657 р. підтверджував землі навколо м. Чернігова Лукашу Носачовичу [45]. За «зичливість его в подданю фортеци биховской» 4 травня 1657 р. «приворочалось» «село ево власное Вербичи названное, также село Горбове» Павлові Ярмолтовському [46]. Чернігівський сотник Станіслав Кохановський (шляхетського походження) отримав право заснувати слободу в Гучині [47]. Універсалом від 2 вересня 1656 р. надавалося право землеволодіння шляхтичам Мартину й Федору Воронам: «Взявши в протекцію нашу і наклонивши ухо до прозби їх, подалисьмо оним в посесію села ... в повіті Стародубском лежавшіе, то єсть село Савастяновичи з селищами Букми, дворисцем Вадковичами, Туровичами, деревню Бурновичи з селищем і з гумнищем і зо всіми до них здавна належитостями і пожитками», а також двір, куплений їх батьком у м. Стародубі [48].

Універсал же, датований 23 червня 1657 р., підтверджував володіння Катерини Грязної «меновите в селах Слабине, Яновце, Лукашовце, Стефановце, Суличовце, Пересаяжю і всяких до тих сел. приналежитостях» [49].

Універсалом від 31 березня 1656 р. підтверджувались права на всі привілеї Сави Кононовича-Посудевського і Артема Красковського разом зі «всеією шляхтою тамошнюю». В документі зазначалося, що вони «от початку війни щире служачи у войску Запорозьком, в каждах потребах добре ставають и за веру православную бьются» [50].

Таким чином, є підстави констатувати той факт, що на Чернігівщині Богдан Хмельницький підтвердив землевласницькі права православної шляхти. Т. Яковлева чомусь власниками земель на Лівобережжі після 1654 р. називає лише родини Рубців і Бороздн. Інші залишилися їй невідомими. Слід зазначити, що на вірність російському цареві в 1654 р. в Чернігові, Ніжині й Києві присягало 188 шляхтичів [51]. Як правило, це була дрібна шляхта, яка не мала земельних надбань. Шляхта, що брала участь у Визвольній війні на боці повстанців, прагнула, скориставшись зручними обставинами, придбати нові землі. Але в умовах жорстокої антифеодальної боротьби зробити це їй не вдалось. Як стверджує В.С. Степанков, тенденція до зміцнення шляхетського землеволодіння намітилась після 1654 р. під впливом діяльності старшини, що згуртувалась навколо І. Виговського [52].

Богдан Хмельницький брав під захист володіння української шляхти, підтверджував її права подальшого користування ними. М.Є. Слабченко в подібних діях гетьмана вбачав його прагнення не втратити для краю шляхетство як «кадри досвідчених господарів» [53] з метою залучення його до відновлення господарства України, що потерпіло велику розруху в роки Визвольної війни. Не виключено, що він керувався при цьому дипломатичними мотивами [54], виходячи з можливості заручитися таким чином підтримкою частини православної шляхти в боротьбі з Польщею.

«Поневаж Бог всемогущій наклонил шляхту до Війська Запорозького, ми їх ласкаве принявши, їх маєтности і ґрунтов власних уживать, яко здавна уживали, позволилисмо», - зазначалось в універсалі від 23 червня 1657 р. [55]. Олексій Михайлович дозволив «шляхте благочестивой ... которіє в Малой России обретаются и веру к нам великому Государю на подданство учинили» бути при своїх шляхетських «волностях и привилиях» [56].

Такі вчинки з боку гетьмана й російського уряду здійснювались, напевно, з метою залучення якомога більше шляхти до вступу у Запорозьке Військо.

Слід зазначити, що шляхта, займаючи в Запорозькому Війську старшинські посади, поступово зживалась із козацькою старшиною. Відповідно і її землеволодіння розчинялось у старшинській земельній власності.

Сприяючи православній шляхті, підтверджуючи її старі володіння, гетьман однак не поспішав надавати їй нові маєтности. Можливо, причиною цього були певні сумніви гетьмана, викликані тим, що частина православної шляхти опинилася і на боці Речі Посполитої. Полишивши, наприклад, Чернігівщину, її представники, як і раніше, називали себе чернігівською шляхтою, збирались на сеймики (в 1654-1659 рр. у Житомирі, а з 1659 р. у Володимирі-Волинському), формально носили свої попередні звання й титули [57]. Конкретно серед таких шляхтичів зустрічаємо, наприклад, у Володимирі Марка Данича (1668 р.) і Мартина Юркевича-Красковського (1671 р.), які відстоювали свої права на землеволодіння в районі Любеча. На Правобережній Україні опинилися представники любецької шляхти із родини Ждановичів. Іван Бакуринський осів на Волині [58].

Досить спритно вчинив В.К. Дунін-Борковський. Після Андрусівської угоди між Росією й Річчю Посполитою (1667 р.) він, щоб не втратити своїх володінь, прийняв православ'я й поступив на службу до Війська Запорозького [59]. У 1668 р. Дунін-Борковський зайняв уряд вибельського сотника в Чернігівському полку.

Вересневим універсалом того ж року Петро Дорошенко [60] надав йому село Борківку як «маетность подлежащую отчистым правом» [61].

У 1682 р. В.К. Дунін-Борковський стає чернігівським полковником. Цю посаду обіймав Василь Многогрішний – брат гетьмана Дем'яна Многогрішного, якого позбавили гетьманської булави, й обидва брати були заслані до Сибіру. На думку О.М. Лазаревського, Дунін-Борковський отримав полковницький уряд саме за активну участь у поваленні влади Многогрішних. 28 червня 1682 р. Іван Самойлович надав йому села Овдіївку, Казилівку, Холми (Понорницька сотня), с. Бобровицю (поблизу Чернігова) і підтвердив право на його «отчистую маетность в сотне березинской – село Борковку».

Слід зазначити, що в історичній науці існувала думка, буцімто маетності за службу взагалі надавалися старшині не раніше гетьманства І. Самойловича (1672-1687 рр.). Однак джерела дають можливість не погодитись із цим твердженням. Зокрема, «Генеральне слідство про маетності Полтавського полку 1729-1730 рр.» повідомляє: «Городок Решетилровка в котором дворов 550 почавши от Жученко полковника полтавского, який за гетмана Богдана Хмельницкого был ... и за прежних всех полковников належал на власть полковническую» [62].

З 1687 р. служба кар'єра Василя Каспаровича вступає у фазу апогею – від Івана Мазепи він отримує перший після гетьманського уряд генерального обозного, який займає протягом тривалого часу, аж до кінця свого життя (помер 4 березня 1702 р.).

До попередніх володінь Дуніна-Борковського додаються маетності Орлівка (при р. Убеді), Брусилів (на р. Снов), Тупичів (недалеко від Городні), Шабалтасівка (поблизу Понорниці). Василь Каспарович стає «одним из первых богачей в Малороссии» [63].

Грамотою 1674 р. російський цар Олексій Михайлович підтвердив Дуніну-Борковському землі, які він одержав свого часу як подарунок від польського короля [64].

Польський шляхтич Казимир (він же Карп) Манковський також перейшов на службу до козаків. Будучи шептаківським сотником у Стародубському полку, він брав активну участь у боротьбі з ворогами: у 1694 р. ходив під Кизикерман і в цьому місті «для береження крепости оставленной от неприятельских войск великое претерпел утеснение», «действовал ... с командою» під час взяття Азовської фортеці в 1696 р., воював під Таманню (1698 р.). У 1701 р. під час штурму Руголевської фортеці Манковський загинув. За військову службу його наділяли маетностями [65]. «За верные его службы» одержав «кгрунта» і вроджений шляхтич, згодом знатний військовий товариш Афанасій Григорович. Гетьману й царю особливо сподобалось те, що від маетностей на території «полской Украины» він відмовився [66].

Відмовились від «природних» маетностей (міста Брусилова, містечка Волоті «со многими селами под Польщею») Михайло, Сергій і Лаврентій Ханенки, вступаючи на службу до Олексія Михайловича в 1644 р. Вони також отримали землі в Україні [67].

У деяких документах прямо вказувалось на необхідність відбування шляхтою військової служби за земельні надання. Так, підтвердивши 21 березня 1670 р. право на маетності любецьким шляхтичам Саві Унучку, Івану Скугару, Федору Красковському, Олексію Кривописі, Ничипору Богушу, Семену Селицькому, Артему Злобі, Прокопу Величковському, Василю Демидовичу, гетьман Дем'ян Многогрішний вимагав, щоб кожен із них або ж сам відбував військову повинність, або ж замість себе відправляв козака на доброму коні. «А которій бы не хотел шляхтич, пожиткуючи оними кгрунтами, военного з службы своей козака до боку нашего висилати, албо сам на услугу войсковую виезжати, таковой кождій од держанія кгрунтов одпадатимет», - зазначалося в універсалі [68].

Шляхті, безсумнівно, така умова була добре відома. Коли шляхтичі білоруського міста Могильова Мартюшковичі у вересні 1655 р. подавали

чолобитну Олексію Михайловичу «о пожалованіи их отцовским и дядичным поместьем», крім іншого, вони зазначали, що з того помістя 10 чоловік служать у полку наказного гетьмана Івана Золотаренка, сім чоловік стоять «в полках» під Биховом [69]; Мартюшковичі платять їм гроші, також служать вони «на наших конях, и платье и оружье наше» [70].

Джерела та література, примітки:

1. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1995.
Поршнев Б.Ф. К характеристике международной обстановки Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. // Вопросы истории. – 1954. - № 5. – С. 44-58.
Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959.
Шевченко Ф.П. Запорозька Січ у міжнародних зв'язках // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Республіканських історичних читань). – К., 1991. – С. 91-94.
2. Шевченко Ф.П. Участь представників різних народностей у визвольній війні 1648-1654 рр. на Україні // Український історичний журнал. – 1978. - № 11. – С. 10-22.
Шевченко Ф.П. Про народ і класи-стани на Україні під час Визвольної війни 1648-1654 рр. // Середні віки на Україні. – К.: Наукова думка, 1973. – Випуск 2. – С. 44-55.
3. Пиріг П.В. Покозачення населення Чернігівщини під час Визвольної війни українського народу середини XVII століття // Філософські, соціально-психологічні, історичні та моральні проблеми формування українського соборного суспільства. Збірник матеріалів круглого столу (30 березня 2007 р.). – Чернігів, 2007. – С. 79-85.
3. Bystroc J.S. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI-XVIII. – Warszawa, 1976. – Т. I. – С. 44-45.
Див.: Балушок В. «Непомічена» соціальна верства (доля української шляхти після Хмельниччини в працях сучасних дослідників) // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2006. – Випуск 12. – С. 180-189.
4. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К., 1996. – С. 132. (Далі: Шляхтич ...).
5. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С. 146.
6. Дашкевич Я. Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин // Бовуа Д. Шляхтич ... - С. 26.
7. Карліна О. Кінець міфів про Україну-Аркадію // Український гуманітарний огляд. – К., 1999. – Випуск 1. – С. 60-63.
8. Сосновська Д. Історія як сумнів // Критика. – 2006. – Ч. 9 (107). – С. 20, 21.
9. Портнов А. Винаходячи Річ Посполиту // Там само. – С. 22.
10. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К., 1993.
11. Антонович В. Содержание актов об околичной шляхте // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов. – К., 1867. – Ч. 4. – Т. 1. – С. 1-62. (Далі: АЮЗР).
12. Грушевський М. Барська околична шляхта до кінця XVIII ст. // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Львів, 2002. – С. 323-335.
13. Балушок В. Вказ. праця. – С. 180-189.
14. Там само. – С. 187.
15. Яковенко Н. Довге чвертьстоліття модернізації // Там само. – С. 44. (Далі: Довге чвертьстоліття ...)
16. Див.: Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793-1830. – Львів: Кальварія, 2007. – С. 33-34.
17. Lipski A. Tradycja państwa jako czynnik integracji narodowej w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. – Warszawa, 1982.
Opalicki E. Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587-1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. – Warszawa, 1995.
Див.: Сас П.М. Руська орієнтація політичної свідомості суспільства // Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К.: Либідь, 1998.
18. Сас П.М. Вказ. праця. – С. 52.
19. Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б. Хмельницького. – Філадельфія; Пенсільванія, 1980. – С. 453. (Далі: Участь шляхти ...)
20. Акты фамилии Полуботок с 1669-1734 г. Из архива графа Милорадовича. – Чернигов, 1889. – С. 48 й ін.
21. Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Український історичний журнал. – 1992. - № 4. – С. 138. (Далі: Україна на переломі ...).

22. Sysyn F.E. Regionalism and Political Thought in Seventeenth – Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641 // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1982. – Vol. VI. – Nr 2. – P. 167-180.
23. Сас П.М. Вказ. праця. – С. 53.
24. Там само. – С. 55, 56.
25. Липинський В. Україна на переломі ... – С. 139.
26. Див.: Левицький О.І. Український шляхтич Прокіп Верещака і його пригоди під час Хмельниччини // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф. 81. – Спр. 9. – 42 а. (Далі: НБУ. ІР.).
- Краткий очерк истории г. Чернигова и управления в нем с X по XX в. // Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870-1901 г., с очерком истории г. Чернигова. – Чернигов, 1901. – С. 30.
27. Яковенко Н. Довге чвертьстоліття ... – С. 40-41.
- Пиріг П.В. Релігійний гніт на Чернігівщині і боротьба проти нього напередодні визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 339-340.
- Пирог П.В. К вопросу о борьбе населения города Полоцка с унией в первой половине XVII века // Гісторыя і архелогія Полацка і Полацкай зямлі (Навуковая канферэнцыя, прысвечаная 1130-годзю Полацка. – Полацк, 1992. – С. 49-50.
- Пиріг П. Становище народних мас і визвольна боротьба на Чернігівщині в першій половині XVII століття // Сіверянський літопис. – 2007. - № 5. – С. 14-27.
- Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). – К.: Темпора, 2006. – С. 195.
28. Кулаковський П. Вказ. праця. – С. 165.
- Яковенко Н. Довге чвертьстоліття ... – С. 45.
29. Пиріг П. Землеволодіння на Чернігівщині за польської доби (1618-1648 рр.) // Сіверянський літопис. – 2003. - № 5-6. – С. 102-108.
30. Липинський В. Участь шляхти ... - С. 155-157.
31. Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII- XVIII вв. – Прага: Ватага и Пламя, 1924. - Т. I. – Вып. I. – С. 57-62.
32. Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1890. – Кн. IV. – С. 104. (Далі: ЧИОНЛ).
33. Там же. – С. 101-102.
34. Липинський В. Участь шляхти ... - С. 229.
- Gajecki G. The Cossak Administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Т. I-II. – С. 78.
35. Липинський В. Участь шляхти ... - С. 91, 115, 155, 156 й ін.
- Лазаревский А.М. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии // Черниговская памятка на 1896 / 97 год. Карманная справочная книжка. – Чернигов, 1896. – Отд. III. – С. 1, 2.
- Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 483, 485, 463, 464, 466, 468 й ін.
36. Липинський В. Участь шляхти ... - С. 101-103.
- Липинський В. Україна на переломі ... - С. 139.
- Каманин И.К. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. 8. – Отд. 2. – С. 86-87.
37. Пиріг П.В. З історії землеволодіння на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. – 2001. – Випуск 3. – С. 106-110.
38. М.Є. Слабченко датує універсал 9 вересня 1655 р. (Див.: Слабченко М.Є. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Часть первая. Хозяйство Гетманщины в XVII - XVIII столетиях. – Том четвертый. Состав и управление государственным хазяйством Гетманщины XVII- XVIII вв. – Одесса: Государственное издательство Украины, 1925. – С. 3). Можливо, це був зовсім інший документ, адресований гетьманом Бороздні. Однак будь-якої згадки щодо цього виявити не вдалося.
39. У деяких джерелах Горськ названо містечком. Царська грамота від 1715 р. також підтвердила його за попереднім власником. (НБУ. ІР. – Ф. I. – Спр. 55 451 [Лаз 413]. – Арк. 471.
40. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. – У Києві: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929. – Том перший. – С. 251.
- Документи Богдана Хмельницького (1648-1654). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 530-531.
41. Документи Богдана Хмельницького. – С. 532-533.
42. Там само. – С. 533.
43. Там само. – С. 505-506.
44. Там само. – С. 504-505.
45. Лазаревский А. Акты по истории землевладения в Малороссии // ЧИОНЛ. – Кн. IV. – Отд. III. – С. 98-99.
46. Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка. 1729-1730 гг. Материалы для

- истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1909. – Вып. III. – С. 309-310.
47. Там же. – С. 390.
48. Документи Богдана Хмельницького. – С. 531-532.
49. Там само. – С. 598-599.
50. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т. IV. – С. 161.
51. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трлх томах. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Т. III. – С. 535.
- Пиріг П.В. Чернігівщина в політичних зв'язках України з Росією в середині XVII ст. // Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. Збірник науково-методичних праць. – К., 1992. – Вип. 2-3. – С. 32-44.
52. Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). – Львів: Світ, 1991. – С. 125.
- Пиріг П.В. Гетьман Іван Виговський і Чернігівщина // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, 2003. – Випуск четвертий. – С. 86-94.
- Пирог П.В. Гетманы Иван Выговский, Юрий Хмельницкий и Левобережная Украина. – Чернигов, 2003.
53. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Часть первая. Хозяйство Гетманщины в XVII- XVIII столетиях. – Одесса: Государственное издательство Украины, 1922. – Часть первая. – Том второй. – Судьбы фабрики и промышленности. – С. 3.
54. Степанков В.С. Вказ. праця. – С. 125.
- Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К.: Основа, 1998. – С. 59.
55. ЧИОНЛ. – Кн. IV. – С. 104-105.
56. НБУ. ІР. – Ф. І. – Спр. 56 086 (Лаз 419). – Арк. 76-76 (зв.).
57. Стороженко Н. Отношение западнорусских дворян второй половины XVII века к вопросам религиозным и сословным // Архив Юго-Западной России. – К., 1888. – Ч. II. – Т. 1. – С. III-IV. Т. II. – С. 230-233 й ін.
58. Центральний Державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 717. (Далі: ЦДІА України).
- Каманин І.К. Матеріали по історії козацького землевладення (1494-1668) // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. 8. – Отд. III. – С. 25.
59. У 1668-1682 рр. він – вибелський сотник (Чернігівський полк); 1682 -1686 рр. – полковник Чернігівського полку; 1687-1702 рр. – генеральний обозний.
60. Пиріг П.В. Гетьман Петро Дорошенко і Лівобережна Україна // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. –Чернігів, 2002. – Випуск третій. – С. 118-126.
- Пирог П.В. Гетман Петр Дорошенко и Левобережная Украина. – Чернигов, 2002.
61. Лазаревский Ал. Генеральный обозный Василий Каспарович Борковский. К портрету // Лазаревский Ал. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1895. – Т. II. – С. 48.
62. Див.: Барвинский В.А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII- XVIII вв. – Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1909. – С. 96.
- Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII- XVIII ст.). – К., 1994. – С. 15.
63. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической Комиссией. – СПб: Типография М. Этингера, 1877. – Т. IX. – С. 850. НБУ. ІР. – Ф. XII. – Спр. 94. – Арк. 5.
- Лазаревський Ал. Генеральний обозний ... – С. 49, 50.
64. Описание Исторического Музея Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссии // Труды Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссии. – Чернигов, 1905. – Випуск шестой. – Отдел второй. Под ред. М.П. Добровольского. – С. 98-99.
- Чернігівське губернське вєдомости. – 1887. - № 87.
65. НБУ. ІР. – Ф. І. – Спр. 55 544 (Лаз 414). – Арк.. 387-388.
66. Там само. – Ф. II. – Спр. 18 671. – Арк. 39, 40.
67. ЦДІА України. – Ф. 983. – Оп. 1. – Спр. 3Є . – Арк. 1. Спр. 12. – Арк. 1.
68. Василенко М.П. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII- XVIII вв. / Український археологічний збірник видає Археологічна Комісія Української Академії Наук. – У Києві, 1926. – Том перший. – С. 115.
69. Пиріг П. Чернігівщина у боротьбі з Річчю Посполитою в 1654-1655 рр. // Сівєрянський літопис. – 2000. - № 1. – С. 11-15.
70. АЮЗР. – СПб: Типография Ф. Елеонского и К°, 1889. – Т. XIV. – Стб. 817-118.